

S A Y I 8 • 2 0 0 2

İslâm
Araştırmaları
Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

 İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

haline gelerek yaygınlık kazanması için, Türkçe dil kurallarına ve kullanıma uygunluk yanında, asıl kavramın anlamını bütünüyle yansıtmayı yansıtmadığına özen gösterilmelidir. Aksi halde tercih edilen yeni kavram hem aslını karşılayamaması nedeniyle taraftar bulmayacak, hem de metin içinde istenmeyen anlam kargaşalarına sebep olacaktır. Mesela “ma'kulât” lafzının “düşünülürler” şeklinde Türkçe'ye aktarılması aklı bütünüyle düşünceye indirgeme anlamına gelir. “Nutm”un “düşünce” şeklindeki tercümesi bile yetersiz iken böyle bir indirgeme Gazzâlî tarafından aklın fonksiyonlarından biri olarak görülen “nutk” kavramını akıl ile özdeş halde sunma şeklindeki açık bir hatayı beraberinde getirecektir. Üstelik mantık literatüründe kavram olarak yerleşen ma'kulât lafzı ism-i mef'ul sîgasının çoğul şeklidir. Bunun karşılığı olarak ortaya atılan “düşünülürler” sözcüğünde bulunan çoğul takısı atıldığında geriye kalan ifade (düşünülür) nâdir rastlanan bir dil tasarrufudur ve tek başına kullanıldığında okuyucuda aslından farklı anlamlar çağrıştıracaktır.

Emine Yanımbaş

İslâm ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleneğin Değişimi

Fazlur Rahman (trc. Alpaslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu)
Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1994, 240 sayfa.

İslâm dünyası son birkaç asırdan bu yana modern durum karşısındaki tavrını belirleme konusunda zihin karışıklığı yaşamaktadır. Çağdaş müslüman mütefekkirler yaşanan duruma modern olandan daha insani, daha ahlakî, daha adil, daha etkin İslâmî bir çözüm bulma hedefinde hem fikir olmalarına rağmen, bunun yöntemi konusunda oldukça farklı yaklaşımlara sahiptirler. Bu bağlamda fikir yürüten yüzyılımızın önemli şahsiyetlerinden biri de Fazlur Rahman'dır. Özgün adı, *Islam and Modernity: Transformation of and Intellectual Tradition* olan Alpaslan Açıkgenç ve Hayri Kırbaşoğlu tarafından Türkçe'ye *İslâm ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleneğin Değişimi* adıyla tercüme edilip yayımlanan Fazlur Rahman'ın bu eseri de sözü edilen fikri çabanın bir ürünüdür.

Kitapta Türkçe tercümeden önce A. Açıkgenç Fazlur Rahman'ın hayatı, genel görüşleri ve eserleri hakkında sistematik bilgi sunmaktadır. 'Giriş' bölümünde Rahman genel olarak İslâm geleneğinde Kur'an'ı anlamaya yönelik usullerin tenkidini yapar, çağdaş dünyanın sorunlarına cevap verebilecek yeni bir yorum bilim metodunun gerekliliğine işaret eder ve önerdiği metodun ana unsurlarına temas eder. 'Kültür Mirasımız'

başlığını taşıyan I. Bölümde yazar, Kur'an'ın indiriliş sürecini, toplumu eğitime ve dönüştürme yönteminin tabiatını, İslâmî ilimlerin oluşum ve gelişim sürecini, bu süreçteki aksamaları ve bunun İslâm eğitim geleneğine etkilerini ele alır. II. Bölümde yazar "Klasik İslâm çağdaşlığı" olarak adlandırdığı 19. yy.'ın ikinci yarısı ile 20. yy. ikinci yarısı arasındaki Hindistan, Mısır ve Osmanlı merkezindeki yenilik arayışlarını ve bunun eğitime yansımalarını değerlendirir. 'Günümüz Çağdaşlığı' başlığını taşıyan III. Bölümde ise yazar yirminci yy.'ın ikinci yarısından itibaren Türkiye, Mısır, İran, Pakistan ve Endonezya'da İslâm eğitimdeki uygulamaları değerlendirir. IV. Bölümde ise çözüme yönelik önerilerini, beklenti ve umutlarını ortaya koyar.

Fazlur Rahman çalışmasının Chicago Üniversitesi'nde İslâm eğitimi üzerine yapılan bir araştırmanın parçası olduğunu, amacının temel özellikleri ve eksiklikleri ile tarihten bugüne İslâm eğitimi ve günümüzde İslâm dünyasında görülen eğitimi çağdaştırma gayretlerini incelemek olduğunu ifade eder.

Fazlur Rahman'a göre İslâm eğitiminin başarısı, Kur'an temelli özgün ve tatminkar bir İslâm düşüncesinin geliştirilmesine bağlıdır; zira İslâm eğitiminin temeli İslâm düşüncesidir. Ona göre İslâm eğitiminden bahsetmek adeta İslâm düşüncesinden bahsetmektir. Bunun için o bir yandan İslâm kültür mirasını bu zaviyeden değerlendirirken diğer yandan da kurulacak çağdaş İslâm düşüncesine temel teşkil edebilecek Kur'an'ı anlama ve yorumlama metodu geliştirmeye gayret eder.

Rahman'a göre Kur'an tarihi zeminde, bizzat hayatın içinde oluşan, hayatın kendisi kadar gerçekçi olan ilahi bir doküman ve Mekke toplumunun sorunlarına peygamberin zihni aracılığıyla gönderilen ilahi bir cevaptır. Bu nedenle Kur'an'ı yorumlama süreci ikili bir hareketi içermelidir. Önce Kur'an'ın indirildiği zamana gitmeli; sonra tekrar oradan kendi zamanımıza dönmeliyiz. Birinci harekette amaç, bir bütün olarak Kur'an'ın ne demek istediğini anlamak, özel durumlara cevap teşkil eden somut çözümlerden hareketle ilkeleri kavramak yani onun belirli, özel cevaplarını genelleştirerek, genel ahlaki, toplumsal hedeflerini ortaya koymaktır. İkinci harekette ise çıkarılan bu genel ilkeler şu andaki toplumsal-tarihsel ortamla bütünleştirilmelidir.

Kur'an'ın öğretisi mevcut duruma bu metodla iki şekilde uygulanabilir: Ya bu öğretiyi bizzat yaşamış, hazmetmiş ve içselleştirmiş kişi karşılaştığı meseleyi benliğine işlemiş bu tecrübeleri ışığında çözecektir ya da Kur'an ve sünnetin arka planını dikkate alarak ulaştığı ilkeyi usûlüne

göre mevcut soruna uygulayacaktır. Görüldüğü gibi birinci yol tamamen tecrübî iken ikinci yol fikri bir özellik taşımaktadır. Rahman'a göre bu metot aynı zamanda ilk nesil müslümanlarının metodudur. Onlar mevcut soruyla doğrudan ilişkisi olmadıkça Kur'an'dan tek tek ayetleri iktibas etmezlerdi; ya Kur'an'ın bütününden hareketle ulaştıkları bir çözüme ya da varsa Hz. Peygamberin uygulamalarından bir örnek vermeyi tercih ederlerdi.

Fazlur Rahman'a göre İslâmî ilimlerin sistematik olarak oluşum safhasında bu metod terkedilmiş, meselâ fikhî açıdan meselelere çözüm getirmek için tek tek Kur'an ve Hadis metinlerine başvurma bu dönemde başlamıştır. Eğer bir konuyla doğrudan ilgili bir nas var ise mesele tamamen çözülmüş kabul ediliyor, yoksa kıyas yoluyla ilgili olduğu düşünülen bir nass ile irtibatlandırılıyordu. Şafiî'nin "sadece bir senetle bize ulaşan garib/ferd tek hadis bile olsa nas bağlayıcıdır ve böyle bir nassa karşı akıl ile kıyas yapılamaz" görüşünde ifadesini bulan bu lafızcı, parçacı hukuk düşüncesi dini düşüncenin "düzenli gelişmesini" engellemiştir. Rahman'a göre, "Bir öğreti veya kurum Kur'an ve sünnetin bütününden kaynaklandığı ölçüde gerçek anlamda İslâmîdir." Özetle İslâm düşüncesindeki durgunluk, İslâm hukukunun dayandırıldığı esaslarla yakından ilgilidir. Rahman'a göre XI. ve XII. yy'larda teşekkül eden kelamın gelişmesi de benzer niteliktedir; kelam da adeta "İslâm hukukunun temellerini savunma" görevini üstlenmiş gibidir. Ona göre Kelamcıların dünya görüşlerini sistemleştirememeleri İslâm için büyük bir kayıp olmuştur. Akli kelam (felsefe) ile vahyi kelam bir çatışma içerisine düşmüş, nihayet her ikisinin ortasını bulmak üzere ortaya çıkan en etkin ve kalıcı şekli Eş'arilik olan Ehli sünnet kelamı ilk dönemlerinde çok yönlü bir canlılığa sebep olmuşsa da süreç içinde Ehli sünnetin görüşleri Kur'an ve sünnet gibi sabit ilkeler olarak anlaşılmaya başlamış ve donuklaşmaya yüz tutmuştur.

Fazlur Rahman'a göre Medreseler kurulduğunda, eğitimin temelini sözü edilen fıkıh anlayışı ile Eş'arî ve onun yolunda gidenlerin geliştirdiği sünnî kelam oluşturuyordu. Bunun yanında Maturidi'nin kelamı tezleri ise tarihi önem kazanamamıştır.

Rahman'a göre İslâm dünyasında ilim ve felsefenin gerilemesini sağlayan diğer bazı hususlar da şunlardır: İlimler akli ve nakli ilimler olarak ikiye ayrılmış ve engin ilim deryasında insanın kısa olan hayatını, manevî yönü inkişaf ettiren, ebedi hayatın saadetini temin edecek olan dinî ilimlerle uğraşarak geçirmesi daha cazip görülmüştür. Diğer yandan dini ilimlerden icazet alanların kadı veya müftü olarak kolayca istihdam edilmeleri

mümkün olduğu halde, akli ilimlerle meşgul olanların istihdam alanı oldukça sınırlı idi. Ayrıca Gazalî gibi bazı önemli şahsiyetlerin felsefeye karşı olumsuz tutumları da bu süreci hızlandırmıştır. Bunun sonucunda en üretken kafalar sufi çevrelere kaymış, manevi inkişafı sağlamak gayesiyle ortaya çıkan ve güç kazanan tasavvuf, sadece akli ilimlere değil her türlü fikri çabaya karşı olmuştur. Böylece İslami ilimler başarılı bir sonuca ulaşmadan donuklaşmaya başlamış, bunun üzerine İslâm toplumunda ahlaki yozlaşma, ve her alanda gerileme baş göstermiştir.

Yazar'a göre Ortaçağda İslâm dünyasında Fatih Sultan Mehmed'in kurduğu üniversite dışında tutulursa Arap dünyasında felsefe ve bilimin dini olmadığı gerekçesiyle tedrisattan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Dini eğitimde de durum iç açıcı değildi; insanı sarsan ve inkılapçı bir özelliği olan Kur'an'ın bizzat kendisi ders olarak okutulmamış ayrıntılı gramer tahlillerinin konusu yapılmıştır. Özgün kelim, fıkıh, felsefe kitaplarının yerine şerh ve haşiyelerinin okutulmuş, asıl meselelerin çözümü yerine ayrıntılarla uğraşmıştır. Kainatın sırlarını çözmüş olduğuna inandıkları mevcut bilginin eksikliklerini tamamlamak amacıyla ihtiyaç duyulan şerh yazma alışkanlığı bilinmeyenin peşinden koşma, özgün fikir üretme çabalarını yavaşlatmıştır.

Rahman'a göre XIX. yüzyıla gelindiğinde durgunluk ve verimsizlik sebebiyle İslâm düşüncesinin toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek durumda olmaması nedeniyle bir tür laiklik ortaya çıkmıştır. Ona göre klasik İslâm hukuk literatürü sistemsiz ve düzensiz de olsa Kur'an ve sünnete dayandırılmış fakat toplumsal ahlaki değerleri hayatın günlük ihtiyaçlarıyla uyum içinde gelişmemiştir. Çoğu zaman hayattan kopuk, kitabî, ahlaki nitelikte olan klasik hukuk vicdanın dışında hiçbir mahkemede uygulanmazdı. Bundan dolayı tarih boyunca Müslüman idareciler idari kolaylığı sağlamak için yine fukahanın tesis ettiği "zaruret" ve "kamu yararı" ilkelerine dayanarak kendi kanunlarını kendileri yapmışlar ne İslâmî ne de laik diyebileceğimiz bu yapı, İslâm hukukunun yeni şartlara göre sürekli olarak yeniden formüle edip gelişmesini engellemiş ve adeta yıkımına vesile olmuştur.

Rahman XIX. yy.'da ortaya çıkan kökenciliğin ve klasik İslâm çağdaşçılığının en hayırlı faaliyetinin müslümanları bin yıllık uykularından uyandırıp onları tekrar Kur'an'ın hayat verici pınarına ve ictihada davet etmeye çalışmalarıdır. O, kökencilerin ve klasik İslâm çağdaşçılarının hem Kur'an hem de İslâm geleneği hakkındaki yetersiz birikimleriyle ortaya koydukları yaklaşımları, dualistik, kolaycı, parçacı, pragmatik, sloganik

olarak nitelenir, yaklaşımlarını gerçekçi bulmaz. O, İslâm dünyasında o dönemde başlayan halen uygulanmakta olan çağdaş eğitim modellerini de geleneksel eğitim modellerini de başarısız ve yetersiz bulur.

Rahman önerdiği çağdaşlaşma projesinde Kur'an'ı temel almakla birlikte ikinci derecede geleneksel İslâmî birikimin oluşturduğu malzemeye de yer vermektedir; o İslâmî ilimlerin saf dışı edilmesine karşıdır. Zira toplumun manevi ve fikri varlığına devamlılık kazandıran tarihi İslâm'dır. Hiçbir toplum kendi geçmişini yok farz edip kendi benliğini koruyamaz, kendine ait bir gelecek umut edemez. Bundan dolayı İslâmî disiplinlerin gelişimi ve birikimi müslümanlarca tarihi bakımdan sistemli olarak araştırılması tenkitli bir incelemeye tabi tutulması gerekmektedir. Fakat o müslümanların bu konudaki hem ilmi anlayışlarının hem de gayretlerinin oldukça yetersiz oldukları bu alanlarda en ciddi çalışmaların müsteşrikler tarafından yapıldığı kanaatindedir. Ona göre ne bilgi ne de bilim ithal edilemez ancak kendi içinde yeşerebilir. Metafizik bilginin bütünlüğü ve bu bütünlüğün hayata verdiği anlam ve yön demektir. Bu durumda öncelikle yapılması gereken Kur'an temel alınarak İslâmî metafiziğin kurulmasıdır. Bilginin yüksek alanlarının seküler olduğu bir eğitim sisteminde genç öğrencilere kalıcı bir İslâmî şuur aşılacak mümkün görünmemektedir. Eğitim kamu vicdanını ve özellikle tahsilli tabakayı İslâmî değerler ışığında aydınlatmalıdır. Zira bu şuurun gelişmediği bir toplumda arzulanan İslâm düşüncesinin yeşermesi oldukça zordur. Görüldüğü gibi Fazlur Rahman'ın projesinde İslâm eğitimi ile İslâm düşüncesi iç içedir.

Kanaatimizce Fazlur Rahman'ın Kur'an'ı yeniden ahlaki, hukuki, sosyal ve fikri hayatın dinamizm kaynağı haline getirmek istemesi, Müslümanların zihninde İslâmî şuurunun canlılığını sağlamak için eğitime büyük önem vermesi, Kur'an'ın anlaşılmasında bağlamın önemine vurgu yapması, Kur'an'ın ve hayatın iç bütünlüğüne dikkat çekmesi çağımızdaki metodolojik arayışlara önemli açılımlar kazandıracak niteliktedir.

Fazlur Rahman'ın ortaya koyduğu metodoloji ve ulaştığı sonuçlar, kısa vadede modernizmin saldırılarına karşı eğitilmiş genç müslümanlara makul bir çözüm seçeneği sunarak onlardaki İslâmî şuurun canlı kalmasında, modernitenin çok yönlü kuşatmasına rağmen hala gerçekçi bir İslâmî çözümün mümkün olabileceğine dair umudu yaşatmasında etkin bir rol oynamıştır. Ayrıca o, çağdaş dünyada müslümanların derinden hissettiği ve tüm boyutlarıyla yaşadığı temel sorunları dert edinerek, cesaret ve gayretle ortaya koyduğu orijinal fikri çaba ile takdire şayan bir örneklik oluşturmuştur. Fakat bütün bunlardan öte Rahman'ın önerdiği

projenin kendisinin de hedeflediği ve arzuladığı, uzun vadeli, kalıcı ve özgün bir İslâm düşüncesinin kurulması için sağlıklı bir zemin teşkil edip etmediği tartışılmalıdır.

Kanaatimizce Rahman'ın projesinin en yakıcı zaafı, projesinde çağın koşullarını asli bir unsur olarak görmesine rağmen, daha çok modern dünya görüşünün kavram penceresinden okuyup yorumladığı İslâm kültür mirasına ikincil planda yer vermesi ve onu sadece bir malzeme yığını olarak değerlendirmesidir. Her nedense o ilahi kelamı okurken önerdiği tarihselci metodu, insan tecrübesinin ürünü olan geleneği okurken ihmal etmekte ve onu acımasızca yargılamakta ve eleştirmektedir. Rahman'ın hem İslâm ilimler tarihinin henüz müslümanlarca ortaya konmadığını bu yöndeki çalışmaların oldukça yetersiz olduğunu, halihazırdaki birikimin de önemli bir kısmının müsteşriklerce oluşturulduğunu iddia etmesi hem de çoğu zaman "herhalde", "anlaşıldığı kadarıyla", "öyle görünüyor ki" gibi hesabı verilmemiş genellemelerle İslâm kültür mirasını yargılaması ve önerdiği metodolojiyi bu yargılar üzerine inşa etmesi tutarlı görünmemektedir. Kanaatimizce ondört asırlık engin İslâm kültür mirası ortaya konup tahlil ve tenkid edilmedikçe bu konuda kat'i yargılarda bulunmak ilmi bir tavır olmadığı gibi bu yapılmadan gerçekçi bir İslâmi metodoloji ve çözüm ortaya konması mümkün görünmemektedir. Diğer yandan Fazlur Rahman'ın bu yargıları genç müslüman araştırmacıların İslâm kültür mirasına ilgilerini azaltacak niteliktedir ki, bu Rahman'ın da arzu etmediği bir durumdur.

Modern dönemde emperyalist siyasetin emrinde ve tümüyle başka bir dünya görüşü temelinde şekillenen entelektüel güç olan oryantalizm, İslâm medeniyetinin en temel kavramlarını, tarihini, bilimini, geri kalmışlığını modern dünyanın verilerinden hareketle tanımlamaya ve şekillendirmeye başladı. Böylece müslümanlık geriye dönüşü olmayan bir biçimde modernite ve oryantalizm olgusuyla bütünleştirilmiş oluyordu. Fazlur Rahman'ın öncülük ettiği çağdaşçı İslâmcıların yöntemi bütün iyi niyetlerine rağmen özde oryantalist söylemle önemli benzerlikler göstermektedir. Tarihselci-tenkitçi yöntemin ahkama uygulanması sonucu sürekli çağdaş zamana uygun bir sonuca ulaşılması, geleneğe ilişkin yargılarının büyük ölçüde oryantalizmin yargılarıyla benzeşmesi de bunu göstermektedir. Bizce bu metodolojiyle Rahman'ın da ısrarla vurguladığı özgün ve Kur'anî bir dünya görüşünün oluşturulması olanaksız görünmektedir. Zira özgün bir İslâm düşüncesinin Kur'an temel alınarak ama aynı zamanda İslâm kültür mirasından hareketle, modern dünyanın

düşünsel birikimi yanında, asırlar boyunca müslümanların oluşturduğu kavramsal çerçeveyi içselleştirebilmiş bir zihniyetle kurulabileceği kanaatindeyiz. Böyle bakıldığında bugün müslümanların içinde bulunduğu durumun sebebi ve hedeflenen İslâmî çözümün önündeki en önemli engelleyici unsur –Rahman'ın ima ettiği gibi– düşünce geleneğimiz değil, bizi köklerimizden koparan modernite ve müslümanların şahsi tutumlarıdır.

Muhammet Altaytaş

Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi

Nahide Bozkurt

Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000, 142 sayfa.

Me'mûn hakimiyetinin, "Abbasi dönemi" içerisinde kendine özgü bir yeri vardır. İslâm medeniyeti, bu dönemde "altın çağı"nı yaşamıştır. Bunun temel sebebi de Me'mûn'un ilme ve düşünceye vermiş olduğu değerdir. Zira, onun döneminde ilim adamları devletten o devre kadar görmedikleri himaye ve teşviki görmüşlerdir. Bunun sonucunda, gerek İslâmî ilimler, gerekse de, Eski Grek filozoflarının eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi dolayısıyla felsefe alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve bununla da İslâm düşüncesinin sistematik hale getirilmesinde büyük mesafe kat edilmiştir. Bütün bunlarda hicri ikinci yüzyılda oluşan ve İslâm'ın inanç esaslarını akli temeller üzerine oturtmaya çalışan Mu'tezile'nin rolü inkar edilemez. Bu bakımdan mezkur dönemin araştırılması, gerek İslâm düşüncesinin zirveye ulaşmasına neden olan temel dinamiklerin tespit edilmesinde, gerekse de bir düşüncenin oluşmasında ve ilerlemesinde devletin üzerine düşen rolü konusunda bilgi edinmek bakımından büyük önemi haizdir.

Nahide Bozkurt'un Ankara Okulu Yayınları'ndan çıkmış *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi* adlı eseri müellifin de ifade ettiği gibi Türkiye'de Me'mûn dönemine münhasır kılınmış ilk müstakil araştırmadır. Giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan eserde, önce kısaca Abbasi devrinden bahsedilmekte, ardından Me'mûn dönemi ve bu dönemdeki siyasi olaylar, ayrıca ilmi ve fikri faaliyetler ele alınmaktadır.

Câhiliyye devrinden var olan gelen Emevî-Hâşimî husumeti Emevîler'in hakimiyete geçmesiyle, özellikle de Kerbelâ vakasından ve Zeyd b. Ali'nin başarısız isyanından sonra daha da şiddetlenmişti. Emevî iktidarının sonlarına doğru Ali oğullarının siyasete meraklı olmamalarının da